

Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період

Розгін II Державної Думи 3 червня 1907 р. знаменував остаточну поразку революції. Росія вступила в новий період політичного життя — час, коли влада, очолювана прем'єр-міністром П. Столипіним, намагалася взяти реванш за поступки суспільству, викликані революцією. Період характеризувався розширенням каральних, поліційних повноважень представників влади на місцях. Територія України знаходилась у стані посиленої чи надзвичайної охорони або на воєнному стані. Влада тотально контролювала діяльність земських та громадських організацій, при найменших проявах непокори маючи право на проведення каральних санкцій та застосування збройної сили. Ще 1906 р. влада створила на території Донбасу з центром у Юзівці нове генерал-губернаторство Південного гірничозаводського району, а також градоначальства в Одесі, Севастополі та Керчі. Розширювався штат поліції та жандармерії. Нові жандармські охоронні відділення були створені у Києві, Катеринославі, Одесі та Харкові. Ще з 1906 р. в Україні були запроваджені військово-польові суди, які за два дні розглядали будь-які справи, а на третій день здійснювався вирок. У 1908 р. влада почала формувати летючі жандармські загони. Наступ реакції був настільки відвертим і відчайдушним, що у демократичних колах, по яких було завдано найпомітніші удари, прем'єр-міністра П. Столипіна називали не інакше, як “вешателем”, а шибениці — “століпінськими галстуками”.

Ставши на шлях придушення революції, П. Столипін розумів, що лише репресивними заходами це завдання не вдасться виконати, потрібно було їх поєднання з реформаторською діяльністю, яка б в майбутньому могла захистити імперію від повторних революційних потрясінь. Ще у листопаді 1906 р. був виданий указ про зміни законодавства щодо селянського землеволодіння та землекористування, який поклав початок століпінській аграрній реформі, спрямованій на ліквідацію селянської общини, пробудження в селянстві приватної ініціативи та запровадження товарно-грошових методів господарювання. Як відзначають сучасні історики, ліквідація общини була певним чином і фіскальним заходом, спрямованим як проти колективних дій селянства, об'єднаного общиною, так і про-

ти есерівських ідей, побудованих на використанні общини при переході до соціалістичних форм ведення сільського господарства. Розгортаючи реформи, російський уряд робив ставку на «міцного» мужика, який би став соціальною опорою майбутньої Великої Росії, для будівництва якої, як передбачав П. Століпін, необхідно буде двадцять років.

Іншою підвалиною, на якій базувалась теза “Великої Росії”, була ідея російського націоналізму. “Національне питання для столипінського режиму було питанням про долю імперії, про “неподільність Росії”, — пише Л. Нагорна. — Тому націоналізм у столипінській державній стратегії набирив неприховано ксенофобських, іноді навіть гротескних форм. Один з найактивніших пропагандистів столипінського курсу в національному питанні М. Меншиков у статті “Чия держава Росія?” категорично відмовляв “іногородцям” у праві бути такими ж громадянами, якими є етнічні росіяни”⁹⁶.

Російські націоналісти як масова політична сила заявили про себе після революції 1905—1907 рр., вони тісно блокувалися з правими монархістами та “октябристами”. Створений ними блок визначав роботу III Державної думи. Організаційним та ідейним центром російських націоналістів став створений в середині 1908 р. Всеросійський національний союз, метою якого було проголошено сприяти пануванню російського етносу в межах Російської імперії, тобто перетворенню Росії в країну для росіян (“русских”), формуванню свідомості російської народної єдності, розвитку російської культури, зміцненню російської самодержавної влади через єднання царя з народним законодавчим представництвом. Членами союзу могли бути як чоловіки, так і жінки, які належали “к коренному русскому населению или органически слившиеся с русским народом”⁹⁷. У 1910 р. Всеросійський національний союз об’єднався з партією помірно правих, що принципово не змінило його суті. Об’єднана організація відстоювала державні пріоритети російської національності та православної церкви, єдність та неподільність імперії, висувувала гасло розвитку російської національної самосвідомості шляхом поширення освіти. Всеросійський національний союз підтримувався самодержавною владою і особисто Миколою II. Найбільшу активність він розгорнув під час виборів до IV Державної Думи у 1912 р. На той час він мав понад 70 відділень у 30 губерніях імперії. Особливо притягальними для його діяльності стали території з поліетнічним складом населення, насамперед Правобережна Україна та Білорусія.

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. 19 березня 1908 р. міська влада зареєструвала статут Київського клубу російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського на-

ціонального союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей “русского национального самосознания”, об’єднання людей, які стоять на платформі “национально русской государственности”. В статуті було задекларовано кілька основних принципів: “русскому народу” як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, в тому числі й Фінляндії*, Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно чисто російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише “южнорусская ветвь единого русского народа”. Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним⁹⁸. Проти нього і була спрямована основна діяльність клубу. Однією з перших акцій подібного штибу стала організація клубом протесту проти внесеного 37 депутатами законопроекту про запровадження української мови в початкових школах «местностей с малорусским населением». У зв’язку з цим київський клуб російських націоналістів 12 травня 1908 р. провів загальні збори своїх членів і виніс спеціальну резолюцію, яку опублікувала газета “Киевлянин”. В резолюції відзначалося, що вимога запровадження української мови є виключно політичною, а не освітньою акцією, спрямованою на формування «национального и политического сепаратизма». Висловлюючись проти законопроекту, учасники зборів наголошували, що цей протест виходить від самих малоросів, які визнають своєю рідною мовою загальноросійську літературну мову. В резолюції говорилося, що державною мовою російська може бути для поляків, німців, вірмен, грузинів, а для українців, як і білорусів, вона не лише державна, а й рідна, бо нею писали Т. Шевченко, Є. Гребінка, Марко Вовчок. Автори резолюції знову намагались розіграти польську карту. На їх думку, українська мова є вигадкою М. Грушевського, жаргоном, від якого один крок до польської мови⁹⁹. Тиск російських націоналістів був настільки сильним, що автори законопроекту так і не наважилися поставити його на розгляд Державної думи.

Члени клубу зробили все, що від них залежало, щоб зірвати увічнення пам’яті Т. Шевченка спочатку у зв’язку з 50-річчям від дня смерті (1911 р.), а через три роки — з нагоди століття від дня народження. Вони стали на заваді спорудження у Києві пам’ятника Кобзарю. Ідеолог клубу А. Савенко називав у пресі Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам’ятник такому поетові, не маючи у Києві пам’ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості¹⁰⁰. Під впливом цієї пропаганди Київська міська дума дозволила на місці, де планувалося поставити пам’ятник Шев-

ченкові, терміново звести постать княгині Ольги в оточенні Андрія Первозванного та творців слов'янської писемності Кирила та Мефодія. Майже одночасно у Києві з'явився пам'ятник Кочубею та Іскрі як опонентам гетьмана Мазепи.

Діяльність клубу підтримувалась урядом. 1911 р. П. Століпін з приводу заборони створення у Москві товариства "Українська хата" заявив, що "исторической задачей российской государственности" є боротьба "с движением, в нынешнее время прозванным украинским, которое несет в себе идею возрождения старой Украины и устройства малороссийской Украины на автономных национально-территориальных основах"¹⁰¹.

Велику антиукраїнську кампанію члени Київського клубу російських націоналістів провели на початку 1914 р. з метою зриву святкування столітнього ювілею Т. Шевченка. 11 січня 1914 р. загальні збори членів Клубу ухвалили резолюцію, в якій визнали цілком природним бажання прихильників таланту Кобзаря відзначити ювілейний день його народження. Проте суть резолюції була спрямована на інше, а саме: йшлося про те, що ініціаторами святкування виступає "шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских", що вона підносить Шевченка не як поета, а "исключительно как политического деятеля, как заклятого врага единой и нераздельной России", що у зв'язку з святкуванням ведеться таємна пропаганда ідей українського сепаратизму. Кінцева мета цієї пропаганди визнавалася в тому, щоб "оторвать от России всю Малороссию до Волги и до Кавказа и ввести ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах как автономную единицу"¹⁰². Владу почали закидати з різних міст України телеграмами від російських націоналістичних організацій з закликами заборонити українцям скористатись з нагоди ювілею. Уряд так і зробив: на початку лютого 1914 р. міністерство внутрішніх справ "рекомендувало" місцевим владам уникнути офіційних форм святкування¹⁰³. Це, в свою чергу, викликало протести з українського боку й політичний скандал у Державній Думі. 9 лютого 1914 р. на адресу лідера кадетської фракції в Думу надійшла телеграма з Києва, в якій говорилося, що "українська громадськість гаряче вітає запит про заборону святкування нашого великого поета Шевченка і просить народних представників пам'ятати, що вона буде чутливо прислуховуватися до кожного слова, яке буде сказано ними на захист гідності українського народу"¹⁰⁴. Звернення до П. Мілюкова було не випадковим, адже члени Товариства українських поступовців, не маючи змоги провести у IV Державну Думу депутатів за власним списком, підтримували під час виборчої кампанії кадетів та трудовиків, з якими намагалися знайти спільну мову. Зокрема, це стосувалося спроб відновити Всеросійський союз автономістів-федералістів.

Отримавши телеграму, П. Мілюков терміново виїхав до Києва, де мав зустрічі з місцевими кадетами та українськими організаціями. Під час цих зустрічей М. Грушевський зробив ґрунтовну доповідь, в якій розглянув завдання українського руху, намагаючись довести, що його завданням є не сепаратизм, а федеративний устрій Росії. Загалом П. Мілюков згадував, що українці підготували 11 доповідей про різні аспекти місцевого життя, а також вони наполягали, щоб кадети в Державній думі озвучили їх автономістсько-федералістичну програму.

19 лютого 1914 р. під час обговорення в Думі питання про заборону святкування ювілею Т. Шевченка П. Мілюков виступив з великою промовою, в якій фактично вступив у суперечку з правими інтерпретаціями українського руху. Зокрема, він зазначив, що та течія в українському русі, на яку нападають члени Київського клубу російських націоналістів, є досить поміркованою в своїх вимогах і разом з тим домінуючою в русі. Якщо піти за логікою російських націоналістів і придушити цю течію, вважав П. Мілюков, то їй на зміну обов'язково придуть крайні форми націоналізму, репрезентовані Д. Донцовим. П. Мілюков став на захист українських вимог в галузі шкільної політики, права застосування української мови в урядових судових установах, ліквідації обмежень для українського друкованого слова, легального існування українських громадських об'єднань. Сміливий виступ П. Мілюкова надовго запам'ятався українцям. М. Грушевський в листі до П. Мілюкова 4 березня 1914 р. назвав його промову піонерською, коли “впервые с думской трибуны так широко был поставлен украинский вопрос, что она (промова — *Авт.*) долго будет служить необходимым пунктом для оценки украинского движения в прогрессивных кругах России”. Однак М. Грушевський не міг не приховати свого розчарування тим, що П. Мілюков відмежувався від українських домагань автономії та федерації. Це був тривожний дзвінок, який позначив межу, за яку в підтримці національних домагань партія кадетів не бажала переступати. Саме ця межа, яка полягала в неприйнятті національно-територіальної автономії, зробила кадетів головними опонентами українського руху після Люгнєвої революції 1917 р. В 1914 р. кадети з тактичних міркувань, виступаючи в ролі опозиційної до влади сили, ще вважали за можливе підтримувати українців та дискутувати з російськими націоналістами.

У 1914 р. у складі Київського клубу російських націоналістів нараховувалося понад 700 членів, серед них було 12 депутатів IV Державної думи, половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери), ще чверть — домовласники. Аналогічні київському виникли клуби на Поділлі та Харківщині. Загалом в Україні на той час нараховувалося близько сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій, активно і вільно поширювалася їхня преса: “Русское знамя”, “Русская речь”,

“Киевлянин”, “Киев”, “За царя и родину”, “Вестник Союза русского народа”¹⁰⁵.

“Союз русского народа” після поразки революції 1905—1907 рр. дещо здав свої позиції, а в 1907 р. в його лавах відбувся розкол, частина чорносотенців, очолювана В. Пуришкевичем, утворила “Русский народный союз имени Михаила Архангела”. Однак позиції чорносотенців були досить вагомими. Своєю активністю виділялось відділення Союзу в Почаївській Лаврі. Використовуючи церковні впливи на селян, почаївські чорносотенці створили в 1907 р. в регіоні 1155 сільських осередків. Для залучення селян до них використовувалися економічні важелі, створене у Почаєві кредитне товариство, яке ставило завдання “послабити засилля німців та інородців”, видавало позики тільки членам Союзу¹⁰⁶.

Поряд з Почаєвим сумнівну славу заповідника чорносотенства набула Одеса. П. Столипін 1909 р. особисто просив одеського градоначальника І. Толмачова зберегти доброзичливе ставлення до місцевого “Союзу русского народа”, організації, “подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим”¹⁰⁷.

Перша світова війна, яка велася обома воюючими сторонами під гаслами визволення народів, в черговий раз загострила українське питання і розпочала нове коло гонінь на українство. 31 липня 1914 р. урядом було запроваджено військову цензуру й одночасно видано указ про заборону друку українською мовою. У зв’язку з цим було закрито газету “Рада”, “Літературно-науковий вістник”, “Українську хату”, тижневик “Село”. 1915 р. припинила своє існування решта української преси: журнали “Дзвін”, “Рідний край”, “Сяйво”, “Світло”, “Записки Українського наукового товариства”. У листопаді 1914 р. після повернення М. Грушевського зі Східної Галичини через нейтральні країни в Київ, його було заарештовано, до лютого 1915 р. він перебував під слідством у Лук’янівській в’язниці, а потім був висланий до Симбірська.

Російський уряд не обмежився розгромом українських організацій на власній території. Він повів його з потроєною енергією на захоплених землях Східної Галичини, куди російські війська увійшли під гаслами визволення підяремної Русі як продовжувачі справи Великого князя Івана Калити, який почав збирання російських земель. Політика окупаційної російської влади не відрізнялася гнучкістю. Як переказував слова тогочасного міністра закордонних справ Росії Сазонова Д. Дорошенко, війна уявлялась для російської влади найбільш зручним моментом, щоб раз і назавжди покінути з українством¹⁰⁸. Тимчасовий російський військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський вважав, що корінне галицьке населення завжди було російським, тому й організація життя в краї повинна була бути побудованою за російськими зразками, а все укра-

їнське в Галичині поставлене, як і в Росії, за межі легального існування. Тому російською владою примусово закривались українські громадські та культурно-освітні організації, школи, нищилися газети, журнали, бібліотеки, переслідувань зазнало греко-католицьке духовенство. Митрополит А. Шептицький був засланий до Сибіру.

Своєю опорою в Галичині російська окупаційна влада намагалась зробити кадри москвофілів. Москвофільський рух, досить потужний в Галичині в середині XIX ст., на момент початку світової війни вже давно пережив апогей свого розвитку і виглядав досить архаїчно, як культурницький, неославістський напрям, який фінансово підтримувався з Росії, але одночасно зазнавав утисків з боку австрійської влади. Як згадував Д. Дорошенко, це була “купка місцевих людей [...], прихильників насаджування в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користі від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краї [...], вони відзначалися упертим фанатизмом, що не розібрався в обставинах і засобах і йшов наосліп і напролом [...]. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люди були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Од їх йшло натхнення або цькування в боротьбі з “мазепинцями”¹⁰⁹.

У таких умовах розгулу російської реакції український рух перебував з 1907 р. до початку 1917 р. Це був час чергових випробувань на міцність та життєздатність.

Після поразки революції організації УСДРП були розгромлені, частина її керівників була арештована, а частина змушена емігрувати за кордон. У звіті Копенгагенському конгресові II Інтернаціоналу ЦК УСДРП відзначав, що за два роки “від часів Штутгартського конгресу до літа минулого 1909 р. партія наша являла сумну картину ступньового підупаду й розпаду її організації”¹¹⁰. Організаційні негаразди посилювалися ідейними розбіжностями, які вилилися в довготривалі дискусії партійної верхівки і остаточно паралізували активну партійну діяльність. Наступові російської реакції якийсь час намагався протистояти тижневик українських соціал-демократів “Слово”, який редагували С. Петлюра та В. Садовський. Так, С. Петлюра 1908 р. в статті “Ідейна боротьба з українством” писав, що реакційні, консервативні кола російського громадянства протягом 50 років використовують проти українського руху одну єдину примітивну схему боротьби. З одного боку, вони доводять, що “українство безсилле, кволе, що воно не має ніякої будучності і мусить вмерти власною смертю”, а з іншого, очевидно, “на всякий случай” вимагали для українства різних утисків”¹¹¹. З організацією Клубу російських націоналістів у Києві, вважає С. Петлюра, у згадану тактику внесено щось нове. “Коли з українством починають

рахуватися в стані запеклих ворогів, а до того ж боротись організовано, засновуючи для цього спеціальне товариство, значить, «візок наш іде», значить, і для стороннього глядача видно, що українство стає течією поважною. І це мусить тільки радувати українців: в боротьбі виростає сила, розвивається свідомість, набирає животворної енергії національна воля, боротьба ставить на порядок денний питання про організацію національних сил, про сталеві, міцні форми цієї організації для національних здобутків». Петлюру тривожить той факт, що серед російських націоналістів з'являється «реакційне українство», яке представляє один з фундаторів Клубу російських націоналістів малорос д. Савенко. «Доказувати, що ті «ідеали», з якими виступають на поле своєї діяльності такі українці, як Савенко, не відповідають інтересам і ідеалам народних мас українських — буде зайвим, — підсумовує С. Петлюра. — Це й без того зрозуміло кожному, хто пригадає, як заявляли себе ці маси щодо національних прав України під час увільничого руху 1905—1906 рр. Але разом з тим не можна і цілком нехтувати нової течії серед українського громадянства. В деяких частинах його вона безумовно знайде собі прихильників, і, може, недовгий той час, коли ми побачимо там чимало всякого чиновництва, попівства і ін., які гармонійно будуть сполучати «своє» українство з російським шовіністично-державним націоналізмом»¹¹².

Цікаво, що ця ж стаття С. Петлюри не позбавлена гострих шпильок проти ліберально-демократичної української інтелігенції. Автор не поспішає визнати її заслуги в культурному розвитку, особливо неприємна для нього думка про лідерство М. Грушевського в українському русі. «Ніколи таким «главою» проф. Грушевський не був, і ту національну програму, яку він розвивав у своїх фейлетонних статтях, ніколи, звичайно, не можна признати за повний вислів ідейних змагань всіх груп і класів українського громадянства, на неї не пристануть, з одного боку, ті з них, які стоять лівіше проф. Грушевського, а також ті, що стоять вправо від нього»¹¹³, — твердив С. Петлюра.

Ще далі пішов один з ідеологів УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). У 1910 р. він прийшов до висновку щодо необхідності знищити монополію поступової інтелігенції на національно-культурницьку діяльність. Конкуренцію їй повинен був створити робітничий клас, який у свою чергу треба було зробити національно свідомим. Л. Юркевич виступив з програмою формування національної свідомості робітничого класу. Кинувши в партійні лави гасло навчити робітника почувати себе українцем, бути людиною національно свідомою й освіченою, він одночасно закликав однопартійців до боротьби з національним ліберально-демократичним рухом. Такий підхід сприяв концептуалізації національного питання в соціал-демократичних українських колах.

Надзвичайно добре він простежується в публіцистиці згаданого С. Петлюри в часи редагування ним у Москві разом з О. Саліковським часопису “Украинская жизнь”. У статтях С. Петлюри, надрукованих у цьому журналі, “До драми Шевченкового життя”, “Пам’яті Коцюбинського”, “Про переоцінку”, «“Скорочене” викривання українства паном Щоголевим», “До практичних завдань українства”, “Негативні риси полеміки навколо українського питання” національне переважає класове. Особливо це було помітно в статті “І. Франко — поет національної честі”. До видатного українського поета-мислителя, який сам пройшов шлях від радикального до національного діяча, С. Петлюра підійшов виключно з мірками “громадсько-національного погляду”, “національної честі і національної гідності”¹¹⁴. Для С. Петлюри Франко насамперед народний співець, він високо підносить Франкову думку про те, що “ніколи не слід зневірюватись в народі”¹¹⁵. Визначаючи позицію І. Франка в українському громадсько-політичному житті, С. Петлюра приходять до важливого висновку: “Все поверхове, формальне, нечесне і деморалізуюче в національному патріотизмі, все далеке від невіддільної любові до рідного народу, що заважає цій щирій любові розлитись по національному організмові, запліднивши його сили, — все це знаходить в особі І. Франка ворога, борця й протестанта”¹¹⁶. Автор статті вказує на подвійний характер Франкового протесту: “У громадсько-політичній проповіді поет має на увазі: 1) реального ворога, частково історичного, частково сучасного, щоб його насильство сковувало й сковує розвиток українського народу; 2) ворога, що затаївся в колективній душі українській у здавен понівеченому історією національному “я”, який ще небезпечніший, ніж перший”¹¹⁷. Автор не просто констатує певну думку, а бере її на озброєння, робить власним політичним кредо.

Для С. Петлюри Франко — борець і пророк, інтелектуальний лідер народу, віра якого в невичерпні сили народу переконує, що “невільничі риси в рідному народі, хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки колись мусять поступитись перед своїм антиподом”¹¹⁸. Франко, на думку С. Петлюри, не спускається до потурання національній стихії, часто рабській, а має особливу здатність звертатись до почуття національної гідності й честі.

Це, звичайно, були серйозні подвиги в бік національного, проте українським соціал-демократам, як вважає Л. Нагорна, остаточно “узгодити соціалістичні постулати і національний ідеал не вдавалося”¹¹⁹. Ця неузгодженість зіграла з ними не один злий жарт під час революції 1917—1921 рр., коли партії доводилося брати на себе керівництво українським рухом та українською державою.

Складні випробування після поразки революції 1905—1907 рр. випали на долю ліберальної української інтелігенції. Спочатку роз-

кутий революцією і посиленій свіжими інтелегентними силами український культурницький рух вирвався з рамок тісної гуртківщини, став масовим суспільним явищем. Однак всі здобутки революції завойовані de-facto і не були закріплені законодавчо, що спрощувало наступ реакції на суспільство.

У 1908 р. сенат відхилив скаргу засновників полтавської “Просвіти” на незатвердження її губернатором. Рішення сенату було мотивоване тим, що передбачена мета “Просвіти” “допомогти культурно-просвітньому розвитку української людності Полтавщини криє в собі сепаратистські змагання й може привести до небезпечних наслідків”. Це рішення зорієнтувало місцеву адміністрацію, створило прецедент для наслідування. Почавши з заборони окремих газет, журналів, “Просвіт”, клубів, царська влада в 1910 р. циркуляром міністра внутрішніх справ П. Столипіна заборонила всяку організовану українську діяльність як інородницьку, незалежно від мети, яку вона переслідувала.

Репресивна політика породжувала в середовищі інтелігенції розчарування в політичній діяльності. “Навіть між студентством загальна реакція викликала нахил більше до культурної, а не до політичної роботи”¹²⁰, відзначав П. Феденко. Ця тенденція з особливою силою відбилася на діяльності УРДП. Оскільки вона була складена з досить різнорідних елементів, то в її середовищі відбувався процес розмежування, в основі якого лежала дилема: чи продовжувати політичну діяльність легальними і нелегальними засобами, чи зосередити сили на культурницькій діяльності. Перемогла, зрештою, друга тенденція. УРДП в 1908 р. реорганізувалася в позапартійне Товариство українських поступовців (ТУП).

Можна зробити закид українській ліберально-демократичній інтелігенції за її відмову від політичної діяльності, за “друге видання”, як влучно визначив Г. Касьянов, Української загальної позапартійної організації¹²¹. Але не можна не відзначити, що в такий спосіб вдалося вивести з-під репресій і так порівняно невелике коло української інтелігенції, яке в добу нової революції взяло на себе ініціативу створення і керівництво Центральною Радою. Після створення ТУП до нього пристала й частина соціал-демократичної інтелігенції.

Товариство українських поступовців являло собою напівлегальну організацію. Вищим органом товариства був з’їзд, який збирався щорічно, між з’їздами керівництво організацією здійснювала виборна рада ТУП. Неофіційними органами ТУП були газета “Рада” у Києві та журнал “Украинская жизнь”, який видавався з 1912 р. у Москві.

Було б, очевидно, невірним твердження, що ТУП зовсім не втручалася в політичне життя. Точніше буде сказати, що воно проводило політичну діяльність надзвичайно обережно, з інших позицій, всіляко уникаючи загострення стосунків з владою.

ТУП шукало собі союзників серед російських поступових політичних сил.

У 1911 р. ця організація увійшла до складу загальноросійського Союзу автономістів-федералістів. У 1912 р. під час виборів до IV Державної Думи тупівці підтримували партію кадетів, їх програмні вимоги полягали в обстоюванні:

- 1) українізації початкової школи;
- 2) запровадження у середній та вищій школах як обов'язкових дисциплін української мови, літератури, історії;
- 3) використання української мови в церкві, суді, громадських і державних установах;
- 4) скасування мита на закордонні українські книжки.

Після поразки революції частина української інтелігенції, відійшовши від прямої політичної діяльності, знайшла собі застосування у кооперативному русі. Почавши з заперечення нейтралістських і відстоювання федералістських принципів побудови кооперації, українська інтелігенція швидко перетворила кооперативний рух в одну із важливих складових українського національно-визвольного руху. Через кооперативні товариства, яких у 1912 р. в Україні налічувалося 2476, до громадського життя вливалися тисячі нових членів. За допомогою низової інтелігенції кооперативи ставали центрами, де ідеї, вироблені українською національною інтелігенцією, потрапляли в масову свідомість. Вимоги автономії української кооперації, окрім свого утилітарно-економічного значення, були провісниками майбутньої автономії України. Кооператори видавали українською мовою часописи “Наша кооперація”, “Українська кооперація”, “Світова зірниця”, “Комашня”, “Рілля”, неодноразово порушували питання про запровадження української мови в кооперативне діловодство.

Кооперація тісно співпрацювала і з земствами, які після революції були запроваджені й на Правобережній Україні. В земських організаціях виробилась особлива категорія національної інтелігенції — “третій земський елемент”: земські статистики, агрономи, інструктори кредитової кооперації. В земство “частіше йшли також на працю національно-свідомі молоді інтелігентні сили по закінченні університетського навчання, — писав І. Витанович. — На службі в земствах вони мали трохи більше змоги, ніж на російській державній службі, прикласти своє знання для потреб і добра рідного народу”¹²².

На початку Першої світової війни на якийсь момент український рух під шквалом нових репресій втратив зовнішні ознаки життя, але досить швидко оговтався, знайшовши форми пристосування до діяльності в умовах війни. Влітку 1915 р. українська інтелігенція утворила “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”. Чимало її представників працювало в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст,

який очолював член ТУП барон Ф. Штайнгель. “З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватись якийсь перелом, — згадував Д. Дорошенко. — Минулося перше приголомшуюче вражіння катастрофи 1914—1915 років. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головню коло “Товариства українських поступовців”¹²³.

Наприкінці 1916 р. ТУП оприлюднило свою декларацію “Наша позиція”, в якій виступило з різким протестом проти російської дійсності, гонінь українського руху і війни, а заодно ще раз нагадало про програмні вимоги ліберально-демократичної течії українського руху: “Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономно-федеративного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути гнобителів і гноблених. Отже, боролись ми й боремось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступатись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя — школи, суда, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і т. ін.”¹²⁴.

Ще в березні 1915 р. група українських есерів налагодила в Києві видання нелегальної газети “Боротьба”. В 1916 р. вона опублікувала проект програми партії українських есерів, в якому висовувалися гасла автономії України, федеративної перебудови Росії. У 1915—1916 рр. поступово почали відновлювати діяльність окремі групи української соціал-демократії. Важливе значення для активізації українського руху мала діяльність створеного в 1914 р. відділами з УСДРП та “Спілки” “Союзу визволення України”.

Зрештою, в період світової війни національне питання вийшло далеко за межі діяльності громадсько-політичних структур, привівши до суттєвих зрушень національної самосвідомості, її невпинного росту та перетворення в один з важливих чинників революційного вибуху 1917 р. Американський дослідник М. фон Гаген вважає, що світова війна принесла українському рухові не лише нові випробування, а й нові можливості¹²⁵. Як на одну із них він вказує на практику формування під час війни військових частин за національним чи етнічним принципом під гаслами національної свободи. Цей принцип був використаний не лише в австро-угорській, а й у російській армії, тому “українські активісти змогли на нього посперитись, коли майже одразу після революції почали вимагати у Тимчасового уряду та Генерального штабу дозволу на формування українських частин”¹²⁶.

Таким чином, можна констатувати, що після поразки революції 1905—1907 рр. самодержавна влада намагалась зберегти й відновити свої позиції за рахунок використання національного фактора, перетворення Росії з багатонаціональної імперії в державу росіян (русских). З цією метою до активної діяльності були покликані праві та націоналістичні сили, яким відводилась особлива роль в регіонах із змішаним складом населення, в тому числі і в Україні.

Ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, активним нав'язуванням ідей про триєдиність великоруської нації та відвертою, відкритою боротьбою з українським рухом через звинувачення його в сепаратизмі.

Подібна політика створювала перед українським рухом непереборні перепони, які гальмували його розвиток, але так і не змогли зупинити. Світова війна принесла українцям не лише нові випробування, але й нові перспективи. Приєднання до Росії, нехай на короткий час, Галичини, її окупація, а потім переміщення великого числа галицького населення на російські терени вперше зробило можливим масові контакти наддніпрянців і галичан, піднімало масову національну свідомість наддніпрянців, готувало з них майбутню масову політичну армію національної революції.